

*Дубина М.В.,**к.е.н., доцент,**докторант кафедри фінансів, банківської справи та страхування,
Чернігівський національний технологічний університет*

ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ ЯК НАУКОВОГО НАПРЯМУ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

Анотація. У статті розглянуто теоретичні аспекти інституціоналізму як наукового напрямку економічної науки. Зокрема, обґрунтовано базові засади виникнення цього напрямку, ідентифіковано основні причини зародження інституціоналізму. Також визначено принципові відмінності між інституціоналізмом та класичною економічною теорією, з'ясовано узгоджені уявлення щодо базових рис інституціоналізму як наукового підходу.

Ключові слова: економіка, інституціоналізм, інститут, інституція, методологія, методологічний індивідуалізм.

Постановка проблеми. Економічна наука за своїм змістом та структурою є досить складною системою, яка постійно розвивається та розширюється новими теоріями, категоріями та знаннями. Така ситуація обумовлюється нестримним та постійним розвитком сучасного суспільства, в межах якого економічні відносини зазнають різних трансформацій під тиском активної розбудови інформаційних технологій, впливу інших ендогенних та екзогенних чинників. Саме постійний господарський розвиток економічних відносин вимагає активного функціонування економіки як науки для пояснення економічних явищ та процесів, прогнозування їхнього подальшого розвитку та впливу на функціонування суспільства загалом.

Саме еволюціонізм, інколи революціонізм економічних відносин, що виникають та функціонують у соціальному середовищі, приводить до постійної та активної дискусії серед учених-економістів, зумовлює об'єктивну потребу пошуку нових наукових підходів, методів до пізнання економічних процесів, винайдення інших концепцій реалізації їх сучасного аналізу, виявлення закономірностей розвитку та подальшого функціонування таких об'єктів.

Інституціоналізм як один із базових сьогодні напрямів економічної науки виник також як виклик на існування економічних процесів у суспільстві, які класична економічна наука через власний методологічний інструментарій не змогла пояснити та обґрунтувати. Саме така ситуація сприяла активному впровадженню нових теоретичних та методологічних засад інституціоналізму у структуру економічного знання та активного їх розвитку. Нині, незважаючи на наявність значної кількості наукових робіт у сфері дослідження інституціоналізму як напрямку економічної теорії, він залишається в центрі уваги дослідників, які постійно вдосконалюють різні аспекти використання такого напрямку. Така ситуація лише підкреслює важливу роль інституціоналізму в розвитку економіки та необхідність реалізації нових досліджень з метою поглиблення та розширення меж його застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інституціоналізм як науковий напрям економіки розглядався в працях багатьох учених та має значну історію розвитку. До зарубіжних науковців, які цікавилися пізнанням особливостей функціонування окресленого підходу, варто віднести таких, як, зокрема, Т. Веблен, У. Гамільтон, Е. Де Сото, Дж. Коммонс, Р. Коуз, У. Мітчелл, Д. Норт, О. Уільямсон, Ф. Фукуяма.

Вітчизняні вчені також часто звертаються до методології інституціоналізму в межах пізнання окремих явищ та процесів сучасного світу. Також ними вже розроблена і значна методологічна та поглиблена теоретична база інституціоналізму. Серед цих науковців можна відзначити таких, як О.Е. Васильєва, Т.В. Гайдай, О.В. Іншаков, О.В. Жуковська, Н.І. Литвиненко, Ю.Ш. Капкаєв, В.В. Кіндзерський, С.О. Кірдіна, Ю.М. Коваленко, Р.М. Нурєєв, А.М. Олійник, О.Є. Попов, С.В. Степаненко, О.С. Сухарєв, Т.Ф. Файзуллін, А.А. Чухно.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Однак, незважаючи на численні наукові напрацювання у сфері пізнання особливостей інституціоналізму як окремого напрямку дослідження економічних явищ, залишається багато малодосліджених питань щодо вивчення окремих аспектів цього напрямку та використання його для аналізу і теоретичного обґрунтування окремих економічних явищ та процесів. На наше переконання, поглиблення вимагають питання ідентифікації тих об'єктів, які можна і варто розглядати з позиції інституціоналізму для поглиблення розуміння їх природи, вивчення взаємозв'язку між окремими інститутами, що функціонують у межах економічного середовища.

Мета статті полягає у поглибленні теоретичних засад інституціоналізму як наукового напрямку економічної науки.

Вклад основного матеріалу дослідження. Інституціоналізм як один з напрямів розвитку економічної науки, з одного боку, має досить тривалу історію зародження та розвитку, а з іншого боку, порівняно з класичною економічною теорією може розглядатися як досить новий підхід до пізнання сутності економічних явищ. Історія інституціоналізму розпочалася на початку ХХ ст., а сам термін «інституціоналізм» вперше використав У. Гамільтон у 1919 році. Зародженню окресленого напрямку у сфері дослідження економічних явищ та процесів передували певні зміни у просторі наукових напрацювань у традиційній економічній теорії, яка тоді вже мала численні дослідження і сформовану методичну та методологічну базу дослідження.

Однією з ключових причин зародження та стрімкого розвитку інституціоналізму стала наявність все більшого розмежування між економічним вченням як суспільною наукою і власне реальними соціальними явищами, що відбувалися в дійсності. На певному етапі економіка як наука перестала давати відповіді на ті питання щодо економічних явищ та процесів, що об'єктивно виникали в житті суспільства. Це частково було обумовлено самою методологічною конструкцією сформованої тоді економічної науки, яка в центр свого дослідження поміщала людину як окремого і раціонального індивіда та розглядала такий підхід як аксіоматичний. Відповідно, зародження інших концепцій щодо нелогічного розгляду людини як суто раціональної особи привели до необхідності в межах інституціоналізму проведення нових досліджень та формування нової методологічної бази їх реалізації.

С.В. Степаненко зауважує, що нині в суспільствознавстві використовуються переважно дві парадигми, а саме формаційна та цивілізаційна. Крім них, у дослідженні економічних процесів досить широкого застосування набув підхід, основу якого становить принцип методологічного індивідуалізму. Згідно з ним усі економічні процеси розглядаються з позицій поведінки вільного індивіда, який діє раціонально для реалізації власних інтересів. Незважаючи на постійно зростаючі обсяги аргументованої критики, принцип методологічного індивідуалізму залишається однією з опор неокласичної економічної теорії [6, с. 34]. На рис. 1 наведено принципові відмінності між інституціоналізмом та класичною економічною теорією.

В результаті інституціоналізм запропонував нові підходи до вивчення таких відомих явищ, як звички, звичаї і суперництво, що формують інтереси і переваги індивідів, які необхідно враховувати у процесі управління їхньою поведінкою. При цьому вивчаються сили, що беруть участь у формуванні владних структур, які керують поведінкою суб'єктів, виходячи зі знання їхніх переваг та інтересів [1, с. 171].

Прихильники інституціональної теорії критикували вже сформовані традиційні школи економічної теорії за їх неправдоподібний підхід до дослідження людини суто економічної та раціональної, коли в житті окрема особа є людиною емоційною

та соціальною, що, відповідно, здійснює значний вплив на процеси прийняття нею різних рішень, зокрема економічних.

Отже, до основних причин зародження інституціоналізму варто віднести такі:

- існування об'єктивної необхідності розширити межі дослідження індивіда і відійти від концепції раціональної людини, оскільки вона не повністю відповідала дійсним економічним процесам у суспільстві;
- необхідність застосування міждисциплінарного підходу до пізнання економічних явищ із застосуванням результатів пізнання, що отримані у соціології, психології, політології та інших суміжних сферах науки;
- усвідомлення важливості комплексного пізнання економічних явищ у суспільстві, а також дослідження їх через застосування узагальнених показників, які характеризують економічні процеси у країні, аналізуючи насамперед закономірності функціонування не окремих індивідів, а колективів, об'єднань та груп;
- важливість проведення досліджень динамічних явищ та процесів у сфері економічного розвитку, а не акцентування на статичних процесах, що також мають місце у цій сфері.

Саме зміна парадигми проведення економічних досліджень, що були обумовлені зазначеними вище передумовами, зародила новий напрям в економічній теорії – інституціоналізм.

Рис. 1. Основні риси інституціоналізму та класичної економічної теорії

Джерело: складено автором на основі [2; 3, с. 117; 4; 5, с. 170–171; 10; 11, с. 321–323]

Фактично вся історія інституціоналізму пов'язана з реалізацією численних напрацювань у сфері пізнання сутності категорії «інститут» та формування методологічної бази інституціонального аналізу як методу пізнання економічних об'єктів. Термін «інститут» походить від латинського слова *“institutio”* і в перекладі означає «звичай», «настанов», «порядок» тощо. З урахуванням цього застосування інституціоналізму для пізнання сутності довіри та її місця у загальній системі функціонування економічних явищ та об'єктів є виправданим та дійсно правильним.

У. Гамільтон, досліджуючи інституціоналізм та його застосування у сфері економічної науки, визначав інститути таким чином: інститут – це словесний символ для кращого позначення групи суспільних звичаїв. Вони означають переважний і постійний спосіб мислення, який став звичним для групи і перетворився для народу в звичай [8, с. 406].

Для інституціоналізму як окремої теорії в межах економічної науки не характерні єдина методологічна база проведення досліджень та значний рівень уніфікованості базових категорій та концепцій. Навіть сьогодні, незважаючи на більш ніж столітню історію цього напрямку, немає чіткого розуміння серед учених, що таке інститут та що таке інституціональний підхід. Окреслений напрям настільки виявився масштабним за своїм потенціалом для застосування в наукових дослідженнях, що досить швидко вплив його поширився на різні сфери науки, включаючи юриспруденцію, економіку, соціологію та інші, перш за все суспільні, науки. Сьогодні є певні узгоджені уявлення щодо базових рис інституціоналізму як наукового підходу, які насамперед його відрізняють від інших теоретичних концепцій пізнання явищ та процесів. До основних із них варто віднести такі:

1) застосування міждисциплінарного підходу до пізнання явищ та процесів, синтез наукових методів аналізу різних наук, їх обґрунтування та застосування для вивчення різних об'єктів, що дає змогу розширити теоретичну та методологічну базу дослідження в економічній сфері;

2) потужне використання статистичних даних та методів їх опрацювання для пояснення динамічних процесів функціонування та розвитку економічних процесів; застосування статистики для пояснення економічних явищ не лише сприяло розвитку економіки як науки, але й вимагало адаптації напрацювань у сфері математики, розробки прикладних засад їх використання;

3) застосування еволюційної концепції до пізнання економічних явищ, за якої всі процеси пізнаються як динамічні об'єкти, що постійно знаходяться у розвитку, а не є статичними за своєю природою; такий підхід дає змогу більш раціонально пізнавати економічні явища з позиції можливості їх зміни в майбутньому внаслідок подій, що відбуваються не лише в економічному житті суспільства, розробляти заходи щодо розвитку таких явищ;

4) замість методологічного індивідуалізму, тобто аналізу поведінки індивіда, відбувається перехід до принципів методологічного холізму, за яким у центрі аналізу виявляються не індивіди, а інститути, причому не окремі інститути, а їх система;

5) необхідність соціального контролю над економікою, активна економічна і соціальна роль держави, яка забезпечує розроблення, законодавче схвалення і дію формальних інститутів, збалансування їх з неформальними, формування і регулювання конкурентного середовища [9, с. 8].

Завдяки класичним працям з інституціональної теорії були закладені основи соціально-психологічного, правового і кон'юнктурно-статистичного інституціоналізму, була створена нова методологія економічних досліджень, яка дала змогу поширити погляди низки економістів на багато явищ і процесів, які

раніше не були предметом економічного аналізу, створити міцну інтелектуальну опозицію неокласичних уявлень, що дало новий імпульс розвитку економічного знання і поглибило наші уявлення про закономірності функціонування національних господарств і особливості міжнародного обміну [7, с. 42].

Розглянемо коротко історичний розвиток інституціоналізму. Здебільшого в межах наукових праць прийнято виділяти ранній інституціоналізм та неінституціоналізм. Історія інституціональної економічної теорії розпочинається з наукових робіт Торстена Бунде Веблена – американського економіста. Його вважають засновником цієї теорії. Саме робота цього вченого «Теорія бездіяльного класу» (1899 рік) поклала початок інституціональному аналізу. Заслуга Т. Веблена полягає у відкритті соціально-психологічного підходу до аналізу економічних явищ і створенні психологічної теорії соціально-економічного розвитку [7, с. 24].

З роботи Т. Веблена зрозумілою стає його ідея, що інститути мають значення і фактично визначають розвиток суспільства, функціонування окремих націй та народів. Ті новаторські позиції, які автор вніс у класичну економічну теорію, дають змогу сьогодні в її межах поглиблювати дослідження ролі інститутів в економічному житті людей. Незважаючи на численний науковий доробок вже сформованих теорій, революційний погляд Т. Веблена дає змогу пізнавати взаємодію між економічними системами різної природи і різними інститутами, кількість яких є надзвичайно великою.

Теоретичне обґрунтування важливості інституцій продовжили досліджувати такі представники класичного інституціоналізму, як Дж. Комонс та У. Мітчел. Основною роботою Дж. Комонса є «Правові основи капіталізму», яка була опублікована у 1924 році. Автор не приділяв значної уваги проведенню досліджень у сфері економічної теорії, а вивчав особливості впливу юридичних відносин, що склалися та розвиваються у суспільстві, на економічні процеси. На відміну від Т. Веблена, який у своїй роботі використовував більше соціально-психологічні аспекти пізнання явищ, дослідження Дж. Коммонса заслужено називають правовим інституціоналізмом [8, с. 416].

Засновником так званого емпіричного інституціоналізму вважається ще один представник школи класичного інституціоналізму – Уеслі Мітчелл. Його основною роботою є праця «Економічні цикли», що була опублікована у 1927 році. Важливою заслугою науковця є обґрунтування в межах інституціональної концепції пізнання економічних явищ необхідності використання статистичного матеріалу для перевірки висунутих ідей, застосування математичних методів опрацювання економічної інформації для виявлення закономірностей у розвитку різних об'єктів та процесів і вже подальшого їх пояснення.

Ми коротко розглянули основні положення наукових робіт представників школи класичного інституціоналізму. Загалом у межах цієї школи було створено інституціональну концепцію, яка згодом перетворилася у міцний фундамент для розвитку різних теорій, що збагатили економічну науку та історію економічної думки новими дійсно важливими та актуальними ідеями. Класичний інституціоналізм сформувався на початку ХХ ст. в окремий напрям економічної думки, проте його напрацювання та ідеї і донині обіймають вагоме місце в економічних дослідженнях.

Новий імпульс до свого розвитку інституціоналізм отримав наприкінці вже ХХ ст. із розвитком нових положень у сфері пізнання інститутів та їх впливу на розвиток суспільного життя та економічної його сфери. Окреслений напрям отримав назву неінституціоналізму і посів важливе місце у загальній інституціональній теорії. Основними представниками цього

напряму прийнято вважати Р. Коуза, Д. Норта та О. Уільямсона. Розглянемо їх науковий доробок більш детально.

Загалом неінституціоналізм як теорія та складова економічної думки за своїм змістом досить відрізняється від класичного інституціоналізму як методологією пізнання, так і концепцією самої теорії щодо вивчення економічних явищ. Неінституціоналісти насамперед спробували сформулювати єдину інституціональну теорію на кшталт класичної економічної теорії, але на іншій методологічній базі дослідження з наданням важливості самим інститутам. Така спроба була вмотивована тим, що класичний інституціоналізм ніколи не був єдиною, цілісною теорією економічного розвитку, а був набором різних підходів до пізнання досить широко спектру явищ та процесів. Систематизуючою ознакою таких досліджень було визнання їхніми авторами існування інститутів та їх вагомості ролі у розвитку суспільства. За таку розрізненість інституціональна теорія досить часто критикувалася прихильниками класичної економічної теорії, започаткованої А. Смітом. Неінституціоналісти намагалися таке становище інституціональної теорії вирішити та покращити.

У межах неінституціоналізму його представники значною мірою повертаються до методологічної основи класичної економічної теорії (точніше, неокласичної), використовуючи поняття раціонального вибору, раціональної поведінки, однак умови, що формують обмеження для такого вибору, вже диктуються не ринком, а інститутами та їх системами. Саме інститути обмежують, на думку представників неінституціоналізму, кількість альтернатив для вибору, який повинен зробити економічний індивід.

Неінституціоналізм є спробою пояснити реальні економічні явища через визнання існування значно ширшого спектру факторів, що впливають на економічні системи різної природи, ніж це розглядалося в межах класичної економічної теорії. Зазначена теорія робить досить важливий висновок про природу таких чинників, які не завжди є економічними за своєю сутністю. Усвідомлення цього дало змогу сформулювати методологічну концепцію для пізнання таких чинників, враховувати їх під час аналізу економічних систем та значно розширити межі дослідження економіки як науки.

Висновки. У статті розглянуто теоретичні аспекти інституціоналізму як наукового напрямку економічної науки. Зокрема, обґрунтовано базові засади виникнення цього напрямку, ідентифіковано основні причини зародження інституціоналізму, до яких віднесено такі: існування об'єктивної необхідності розширити межі дослідження індивіда і відійти від концепції раціональної людини; необхідність застосування міждисциплінарного підходу до пізнання економічних явищ із застосуванням результатів пізнання, що отримані у соціології, психології, політології та інших суміжних сферах науки; усвідомлення важливості комплексного пізнання економічних явищ у суспільстві і дослідження їх через застосування узагальнених показників, які характеризують економічні процеси у країні; важливість проведення досліджень динамічних явищ та процесів у сфері економічного розвитку.

Також визначено принципи відмінності між інституціоналізмом та класичною економічною теорією, з'ясовано узгоджені уявлення щодо базових рис інституціоналізму як наукового підходу. До основних із них варто віднести такі: застосування міждисциплінарного підходу до пізнання явищ та процесів; використання статистичних даних та методів їх опрацювання для пояснення динамічних процесів функціонування та розвитку економічних процесів; застосування еволюційної концепції до пізнання економічних явищ, за якої всі процеси пізнаються як динамічні об'єкти, що постійно знаходяться у розвитку; замість методологічного індивідуалізму відбувається перехід до принци-

пів методологічного холізму; необхідність соціального контролю над економікою, активна економічна і соціальна роль держави.

Література:

1. Васильєва Е.Э. Институционализм как альтернатива неоклассической и марксистской экономической теории / Е.Э. Васильева // Квартальный бюллетень Клуба экономистов. – 1999. – № 4. – С. 164–180.
2. Дубина М.В. Наукові підходи до визначення сутності неформальних чинників / М.В. Дубина // Проблеми і перспективи економіки та управління. – 2017. – № 2 (10). – С. 22–28.
3. Коваленко Ю.М. Возможности і межі інституціоналізму як дослідницької програми / Ю.М. Коваленко // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2009. – № 2. – С. 115–127.
4. Оболенський О.Ю. Інститути економічної системи суспільства як об'єкти публічного управління / О.Ю. Оболенський // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія: Економіка. – 2010. – Вип. 8. – С. 24–41.
5. Попов О.Є. Еволюція розвитку та особливості методології інституціонального аналізу економічних явищ і процесів / О.Є. Попов // Проблеми економіки. – 2012. – № 3. – С. 169–173.
6. Степаненко С.В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології) : [монографія] / С.В. Степаненко. – К. : КНЕУ, 2008. – 312 с.
7. Сухарев О.С. Новая программа исследований в экономике: традиция «старого» институционализма и современность / О.С. Сухарев // Журнал экономической теории. – 2013. – № 4. – С. 23–43.
8. Холотов А.В. История экономических учений : [учеб. пособие] / А.В. Холотов. – М. : Эксмо, 2008. – 448 с.
9. Чухно А.А. Институционализм: теория, методология, значения / А.А. Чухно // Экономика Украины. – 2008. – № 7. – С. 4–13.
10. Особенности застосування системного підходу до пізнання економічних явищ / [С.М. Шкарлет, О.І. Гонта, М.В. Дубина] // Науковий вісник Полісся. – 2016. – № 4 (8). – Ч. 1. – С. 9–17.
11. Шолом А.С. Етимологія поняття “institution” та еволюція його змістовної сутності в економічних дослідженнях на прикладі СОТ / А.С. Шолом, С.В. Беренда // Проблеми економіки. – 2015. – № 1. – С. 319–325.

Дубина М.В. Теоретическая основа институционализма как научного направления экономической науки

Аннотация. В статье рассмотрены теоретические аспекты институционализма как научного направления экономической науки. В частности, обоснованы базовые аспекты возникновения данного направления, идентифицированы основные причины зарождения институционализма. Также определены принципиальные различия между институционализмом и классической экономической теорией, выяснены согласованные представления о базовых чертах институционализма как научного подхода.

Ключевые слова: экономика, институционализм, институт, институция, методология, методологический индивидуализм.

Dubyna M.V. Theoretical basis of institutionalism as a scientific direction of economics

Summary. In the article the theoretical aspects of institutionalism as a scientific direction of economics have been considered. In particular, the basic principles of the emergence of this direction have been substantiated; the main causes of the origin of the institutionalism have been identified. Also, the fundamental differences between the institutionalism and a classical economic theory have been determined and agreed ideas of the basic features of the institutionalism as a scientific approach have been determined.

Keywords: economics, institutionalism, institute, institution, methodology, methodological individualism.